

Vukovar, dvorac Eltz, ulično pročelje nakon razaranja
Vukovar, the Eltz Castle, main facade after the destruction

Zlatko Uzelac

Institut za povijest umjetnosti
Sveučilišta u Zagrebu

Referat sa međunarodnog znanstvenog skupa
predan 18. studenog 1992.

Ratna razaranja i problemi obnove povijesnih gradova u Slavoniji*

*Referat je održan na međunarodnom znanstvenom skupu
"Postwar Renewal and Monument Protection in Croatia", Lon-
don - York, 23. - 28. studenoga 1992.

Sažetak

Povijesni gradovi Slavonije pretrpjeli su neka od najvećih razaranja u ovom ratu, posebno grad Vukovar, koji je još uvijek pod srpskom okupacijom. Manje ili više stradala je većina ostalih gradova i velik broj sela. Ratna razaranja višestruko su zaostrišla neke od specifičnih problema koji su u regiji postojali i ranije. Posebno je izražen problem nedostatka arhitektonske i konzervatorske dokumentacije, a nema ni dovoljno osposobljenih stručnih kadrova. Postojeći urbanistički planovi za većinu gradova nisu vodili dovoljno računa o historijskom identitetu gradova, pa ne mogu poslužiti kao oslonac za obnovu bez ozbiljne revizije. Zbog svega toga postoji ozbiljna opasnost od kaotične obnove koja bi mogla nanijeti još veće štete nego ratna razaranja. Gradovi i veći dio cijele regije ratom su bili zatečeni u procesu transformacije, koji karakterizira smanjenje urbanih potencijala i rasta amorfnog suburbanog tkiva, pa kaotična obnova može dati dodatni impuls tom procesu. Ukazuje se na historijsko iskustvo integralne obnove cijele regije, koje je uslijedilo u 18. stoljeću, nakon što je Slavonija dva stoljeća bila u vlasti turskog carstva. Ta je obnova bila sprovedena na zasadama novovjekovnog racionalizma i postala je temelj identiteta regije.

Svi problemi najzaoštrije se iskazuju na primjeru Vukovara, te nasuprot njemu kao primjer manjeg, također razrušenog, naselja ističe kao karakterističan slučaj Voćina. Prijedlog načina pristupa obnovi analizira se na primjeru sela Nuštra, gdje se razrješavanje nekih postojećih strukturalnih problema prostorne organizacije nastoji riješiti povratkom historijskom identitetu.

Povijesni gradovi Slavonije (regije između rijeka Save, Drave i Dunava u sjeveroistočnom dijelu Hrvatske) pretrpjeli su neka od najvećih razaranja u ovom ratu, posebno grad Vukovar, koji je još uvijek pod srpskom okupacijom. Manje ili više stradala je većina ostalih gradova, velik broj sela, pa i čitavi dijelovi regije u ratnim zonama.

Žestina razaranja posljedica je ambicije agresora da trajno okupira cijelu regiju, da joj promijeni historijski identitet, raseli njezino stanovništvo i naseli novo. Koliko god taj cilj bio historijski apsurdan, on je odredio karakter rata u svim njegovim fazama, pa je, uz osvajanje teritorija, inzistiranje na uništavanju povijesnih spomenika, toga temelja i odrednice specifičnog identiteta regije, postalo programiranim sredstvom od prioritete važnosti.

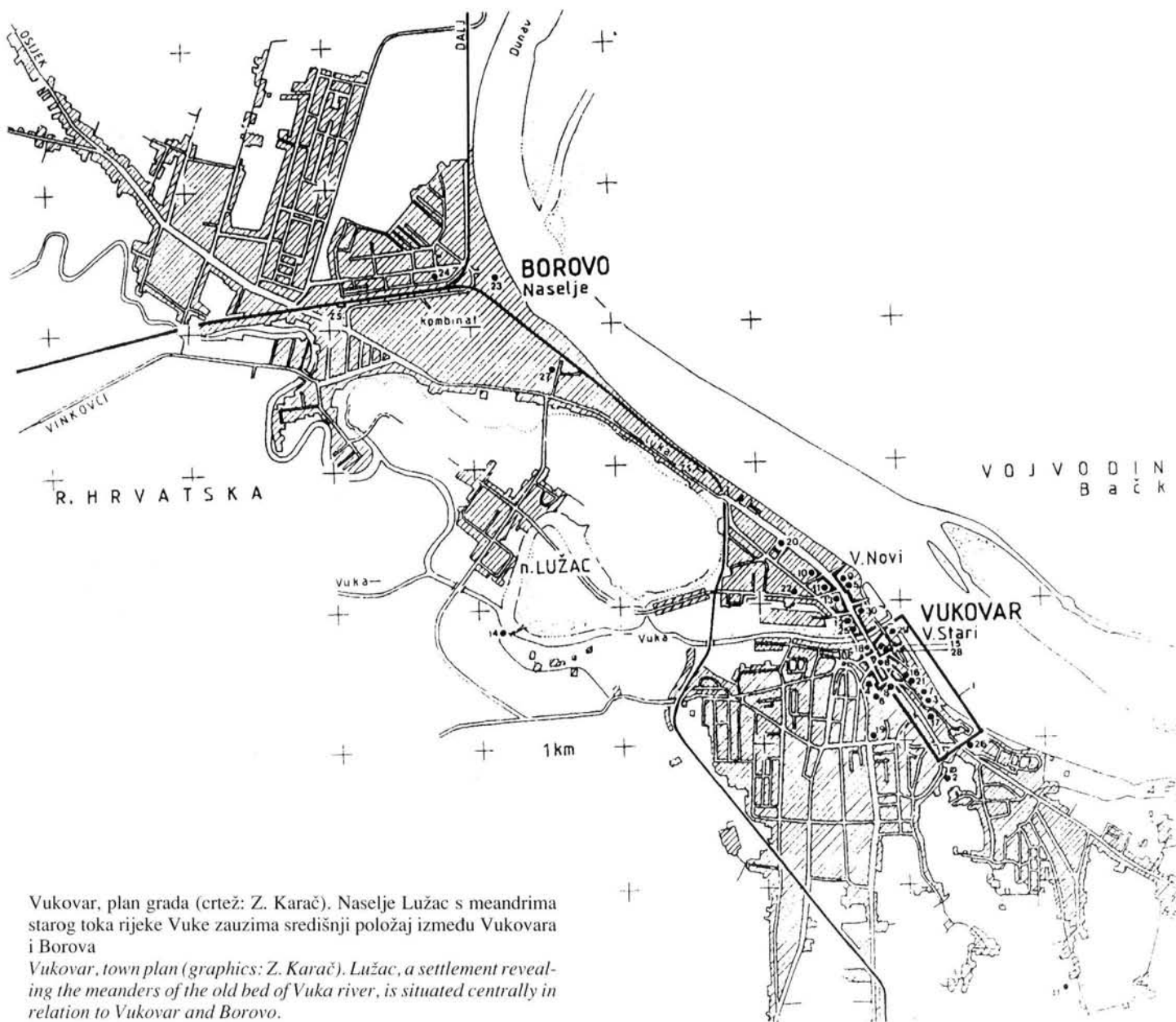
Sistematsko uništavanje povijesnih spomenika imalo je i određeno taktičko značenje, osobito u početku, jer se tako željelo da se pred svjetskom javnošću prikriju pravi uzroci i ciljevi rata i da se on prikaže kao tobožnji etnički sukob (u čemu se nažalost najvećim dijelom i uspjelo). Kao dobra ilustracija za to može poslužiti slučaj maloga grada Našica u središnjem dijelu Slavonije. Odmah na početku rata iz blokirane su kasarne JNA najintenzivnije i s najviše pažnje gadani upravo najvažniji povijesni spomenici: franjevačka crkva i samostan sa zvonikom koji dominira gradom, barokni dvorac, a posebno mala romanička templarska crkva sv. Martina, koja stoji izvan grada i koja nije imala baš nikakvo vojno značenje, ali je gadana upravo tako da bude do temelja srušena. Sličnih primjera ima još vrlo mnogo. Oštećenja koja su tada učinjena u Našicama brzo su sanirana, a zatim su svi spomenici do danas već pažljivo restaurirani.

U vrijeme najtežih ratnih operacija, koje je karakterizirao prodor tenkovskih kolona i velikog broja neprijateljskih vojnika iz Srbije preko granice u istočne dijelove Slavonije, sustavno su u pojedinim osvojenim selima, kao i u onima na liniji fronte, rušene najprije crkve, o čemu postoje brojna filmska svjedočanstva, a snimili su ih većinom sami osvajači. U ravničarskom, tipično poljoprivrednom krajoliku istočne Slavonije crkveni zvonici, uglavnom građeni u 18. i u 19. stoljeću, svojim vertikalama vizualno su okupljali i označavali pojedina sela kao glavne odrednice njihova identiteta. Njihovo rušenje označilo je nestanak cijeloga kulturnog krajolika u pojedinim važnim dijelovima regije. Pojedinačna rušenja nastavljena su naročito nakon okupacije, kao što je učinjeno i na drugim okupiranim teritorijima, posebno u susjednoj regiji Baniji, gdje je nakon osvajanja srušena većina povijesnih spomenika, osobito u gradovima Kostajnici i Petrinji.

Velika razaranja pretrpjeli su gradovi koji su se našli blizu linije fronte, nakon njezine stabilizacije, posebno Osijek, najveći grad Slavonije, te Vinkovci u istočnom dijelu regije, a u zapadnom dijelu, gdje su se vodile ogorčene borbe s namjerom da se zaokruži osvajanje cijele regije, osobito su stradali Pakrac i susjedni vrtni grad Lipik, Nova Gradiška i Novska.

Nakon početka rata u Bosni višemjesečnom bombardiranjem bila je izložena čitava pogranična zona uz rijeku Savu, osobito grad Slavonski Brod i Županja. Zanimljivo je da u toj fazi rata, budući da je već bilo jasno kako Slavonija ne može biti osvojena, više nisu prioritetni cilj rušenja bili povijesni spomenici, iako su i oni stradali. Sada strašan rat vode isti agresori i s istim ciljevima u susjednoj Bosni i Hercegovini, gdje također opet prioritet u rušenju imaju povijesni spomenici.

Ratna razaranja višestruko su zaostrišla neke od specifičnih problema prostorne organizacije i statusa kulturnog nasljeđa koji su u regiji postojali i prije. Svi gradovi, neki manje neki

Vukovar, plan grada (crtež: Z. Karač). Naselje Lužac s meandrima starog toka rijeke Vuke zauzima središnji položaj između Vukovara i Borova

Vukovar, town plan (graphics: Z. Karač). Lužac, a settlement revealing the meanders of the old bed of Vuka river, is situated centrally in relation to Vukovar and Borovo.

više, praktički i cijeli prostor regije, ratom su bili zatečeni u procesu transformacije koji karakterizira smanjenje urbanih potencijala i rast amorfno suburbanog tkiva. Smanjenje urbanih potencijala povezano je prije svega s procesima rastakanja povijesnih jezgri gradova i devastacijama naslijedenih urbanih vrijednosti. Vrijednosti baštine nisu dovoljno valorizirane, a zaštita je najvećim dijelom bila tek formalna.

Urbanistički planovi za većinu gradova nisu vodili dovoljno računa o njihovom historijskom identitetu. Među njima i dalje dominira ideologija rekonstrukcije, često s radikalnim modernističkim ambicijama, dok se ideje o revitalizaciji i rehabilitaciji vrlo sporo probijaju i prihvaćaju. Osim toga, planovi najčešće nisu uspješno riješili niz naslijedenih strukturalnih problema razvoja gradova, posebno u vezi s njihovom transformacijom iz pretežno ruralnih naselja u industrijske centre. Bez ozbiljne revizije oni ne mogu poslužiti kao oslonac za poslijeratnu obnovu, a još manje za budući očekivani razvoj u okol-

nostima promjene društvenog sustava. Zbog potrebe za hitnim rješenjima postoji ozbiljna opasnost od kaotične obnove koja bi mogla nanijeti još veće štete nego ratna razaranja.

Osobiti su problem procesi zamjene tradicionalne arhitekture novom, koji su vrlo aktualni ne samo u gradovima nego još više na selu. Oni su posljedica rastakanja tradicionalnih sela i porasta ekonomskog bogatstva, ali se stjecajem okolnosti ustalio određeni prilično konzervativan tip novije arhitekture jednoobiteljskih kuća, deriviran pretežno iz subalpskih krajeva. On ne odgovara sasvim potrebama organizacije seoskog gospodarstva, ali je univerzalno primjenljiv za suburbane potrebe. U ratnim razaranja najviše su nastradali upravo preostali primjeri tradicionalne kuće, i to posebno u selima istočne Slavonije gdje su se najviše i najupornije održavali zahvaljujući prijeratnoj socijalnoj stabilnosti toga dijela regije koji se odlikuje vrlo plodnom i bogatom zemljom. Sada je vrlo vjerojatno da će one biti zamijenjene novim kućama koje neće

Lipik, središte lječilišnog kompleksa prije razaranja
Lipik, Thermae, balneological complex before the destruction

imati mnogo zajedničkoga sa starima. Dosadašnji prijedlozi za aktualizaciju i minimalnu modernizaciju tradicijske kuće teško da mogu biti prihvaćeni, jer ne vode dovoljno računa o promijenjenim okolnostima i potrebama. Taj je problem, međutim, vrlo urgentan i zahtijeva ozbiljniji angažman i pomoć većeg broja kreativnih arhitekata.

Treba istaknuti da je tradicijski tip kuće ustaljen u Slavoniji prvenstveno u 18. stoljeću, kada je cijela regija doživjela integralnu obnovu nakon oslobođenja od dvjestagodišnje turske vladavine. Ta je obnova bila vrlo radikalna i sveobuhvatna i, osim nove regulacije sela i velike većine gradova, obuhvaćala je i novu racionalnu parcelaciju poljoprivrednog zemljišta, postavši temelj identiteta regije slično kao u susjednim dijelovima Mađarske i u Vojvodini. Bila je uspostavljena na zasadama novovjekovnog racionalizma s ciljem optimalne organizacije poljoprivrednog krajolika. Sela su organizirana linearno, tako da je omogućena potpuna integracija poljoprivredne parcele s ekonomskim dvorištem i samom kućom, koja tek u uličnom nizu socijalno integrira zajednicu. Ali, kao i svaki stabilan, racionalno organizirani sustav i ovaj pokazuje otpor prema promjenama, postavši s vremenom ograničavajuća ali i dalje u cijeloj regiji bitna i presudna odrednica prostorne organizacije. Zbog takvih karakteristika nužno je obnoviti integralno planiranje prostornih cjelina ratom devastiranih dijelova regije, ali u

tom planiranju proces rehabilitacije nasljeđa mora zauzeti središnje mjesto. Jedino je tako moguća obnova narušene prostorne cjelovitosti, urbaniteta gradova, rješenje brojnih strukturalnih problema prostorne organizacije, ali i puna individualizacija svakoga pojedinog naselja. U suprotnom obnova bi mogla dati novi presudan impuls procesima razgradnje prostora.

(Kao primjer cjelovitije analize može se uzeti slučaj sela Nuštar, gdje se tek rehabilitacijom ukupnog nasljeđa, koje uključuje i položaj srušene i zaboravljene benediktinske opatije, te položaj srednjovjekovnog naselja na otoku starog korita rijeke Vuke, otvaraju putokazi za rješenje strukturalnih problema sadašnjeg u ratu teško stradalog sela.)

Svi problemi najzaoštrenije se iskazuju u slučaju grada Vukovara u istočnoj Slavoniji, te na poseban način u slučaju sela Voćina u zapadnom, planinskom dijelu regije.

Vukovar je po svom stradanju postao najizrazitiji simbol ovog rata. Nakon dugotrajne opsade i golemih uništavanja, koja se mogu usporediti samo s najtežim razaranja u drugom svjetskom ratu, grad je gotovo potpuno razrušen. Preživjeli stanovnici uglavnom su protjerani, a vrlo je velik broj stradalih u bombardiranjima i ubijenih nakon osvajanja. Od 50 tisuća stanovnika prije rata, u gradu danas živi oko 10 tisuća, uglavnom u nekim rubnim dijelovima koji su ostali manje oštećeni.

Lipik, dio lječilišnog kompleksa nakon razaranja (foto: D. Fabijanić)
Lipik, part of balneological complex after the destruction (photo: D. Fabijanić)

Grad je formalno pod nadzorom UNPROFOR-a, ali stvarnu vlast imaju kvislinzi koje je uspostavio okupator. U godinu dana nakon osvajanja oni nisu uspjeli osigurati ni najelemnarnije potrebe, pa uglavnom nema čak ni struje ni vode. Teško oštećene i devastirane povijesne građevine i dalje rapidno propadaju, a grad stoji kao sablasna ruševina. Nakon osvajanja potpuno je opljačkan i ispražnjen, ostavši bez stoljetne kulture svojih građana. Gradski muzej, koji je bio sklonjen u podrum-ske prostorije baroknog dvorca Eltz, gdje je bila smještena njegova vrijedna zbirka, također je opljačkan i otpremljen u

Srbiju. Vrlo vrijedan barokni inventar vukovarskog franjevačkog samostana, koji je bio djelomice sklonjen u kriptu u razrušenoj crkvi zajedno s raskošnim baroknim sarkofagom gradskog zaštitnika sv. Bona, dijelom je uništen a dijelom odnesen u Srbiju, zajedno s tijelom sveca. U borbama su osobito stradali najvažniji povijesni spomenici: dvorac Eltz, franjevački samostan s baroknom crkvom koja je dominirala gradom na uzvišenju nad Dunavom, te povijesna jezgra karakteristična po svojim slikovitim trgovačkim kućama uz glavnu ulicu.

Vinkovci, zgrada Muzeja
Vinkovci, Town museum

Nuštar, ulica u selu, jesen 1991. (foto: M. Drmić)
Nuštar, a street in the village, autumn 1991 (photo: M. Drmić)

Vukovar, glavna ulica, izgled prije rata
Vukovar, the main street before the war

U situaciji kada je neizvjestan datum povratka Vukovara u vlast Hrvatske, ozbiljnije planiranje obnove vrlo je otežano. Ali trebalo bi pripremiti prije svega strategiju obnove grada, njegove revitalizacije i rehabilitacije onih njegovih urbanih vrijednosti koje su činile temelj urbaniteta. Za obnovu povijesnih spomenika sada nedostaje prije svega dovoljna arhitektonska dokumentacija. Grad se formalno nalazi pod zaštitom UN, pa bi možda u ovom slučaju međunarodna pomoć mogla biti djelotvorna.

Ali obnova i rekonstrukcija pojedinih istaknutijih spomenika (koju će u slučaju Vukovara zbog karaktera uništavanja vjerojatno dobiti prednost pred eventualnom konzervacijom), kao i obnova povijesne jezgre grada u cjelini, samo je dio problema. U slučaju Vukovara ključni je problem, kao i kod drugih slavonskih gradova, rehabilitacija njegovih ukupnih urbanih potencijala koji proizlaze iz njegova prostornog položaja i posebne povijesne uloge koju je grad imao u boljim trenucima svoje povijesti. Vukovar je najveći hrvatski grad na Dunavu i dunavska luka. Njegova uloga hrvatskoga "ulaznog portala" na Dunavu bit će bitno osnažena izgradnjom kanala Dunav-Sava koji je odavno planiran ali je osamostaljivanjem Hrvatske postao projekt od prioritetnog interesa. Iako je dosadašnja urbanistička dokumentacija (posljednji generalni plan izrađen je 1979. god.) uračunavala tu važnu predviđenu strukturalnu promjenu, grad je prije svega bio promatran s pozicije njegova fizičkog rasta. Mehanički primjenjujući "strategiju unifikacije", prema ideologiji prostornog planiranja deriviranog iz općih postavki "Atenske povelje" i sličnih dokumenata, plan je prije

svega otvorio proces negiranja individualiteta i samosvojnosti gradskog prostora, a da pri tome nije riješio strukturalne probleme prostorne organizacije.

Karakterističan je slučaj gradskog predjela Lužac, smještenog između Vukovara i susjednog s njim spojenog industrijskog grada Borova (izgrađenog 1931. god. za kompaniju "Bata" prema poznatom obrascu "Batinih" industrijsko-vrtnih gradova). Iako je riječ o najvrednijem gradskom prostoru uokvirenom meandrima rijeke Vuke, osobitosti i izuzetne potencijalne mogućnosti prostora negirane su predviđenom zonom lučkih skladišta radi kojih je rijeka regulacijom izravnana, a staro se korito počelo zasipati. Na dijelu gdje je bio predviđen park ostao je prazan prostor usred kojega je izgrađeno usamljeno stambeno naselje višekatnica, mehanički odvojeno od ostaloga gradskog tkiva.

Planska unifikacija i depersonalizacija prostora, u ponešto ublaženom obliku, zahvatila je i najuže središte grada na samom ušću rijeke Vuke u Dunav, gdje je podignut niz novih građevina na mjestu koje je u starijim razdobljima vukovarske povijesti posjedovalo izvanredne ambijentalne vrijednosti s manjim otokom na Dunavu blizu obale, spojenim s njom mostovima, kanalom dunavske luke itd. Ti elementi međutim nisu bili poticaj za reinterpretaciju u suvremenim okolnostima, nego su novim rješenjem posve negirani, a nove građevine došle su u sukob i s karakterom obližnjega očuvanog dijela staroga gradskog tkiva.

Taj primjer može tek naznačiti koliko je problem obnove grada povezan s potrebom rehabilitacije ukupnoga gradskog nasljedja.

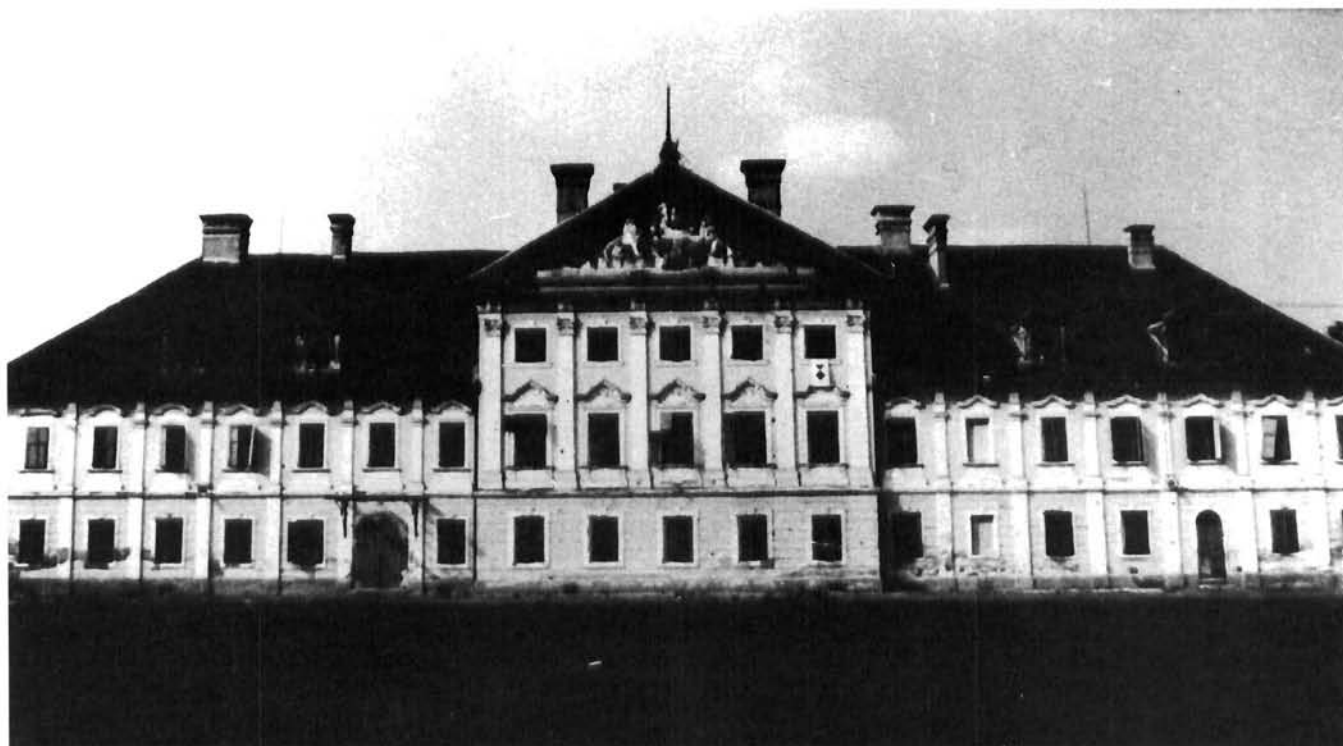
Vukovar, središte grada u jesen 1991. (Fotopress, presnimak)
 Vukovar, center of the town, autumn 1991 (Photopress)

Slučaj Voćina, malog, danas potpuno razrušenog naselja u zapadnom dijelu Slavonije, u tom je smislu još indikativniji. Svoju nesretnu povijest u ovom stoljeću Voćin duguje istim razlozima koji su doveli do njegova konačnog, gotovo potpunog uništenja. Nakon tri rata mjesto je ostalo bez svojih povijesnih spomenika koji su mu davali izraziti identitet i izdvajali ga među susjednim naseljima. Nakon prvoga svjetskog rata 1918. u lokalnoj "mini revoluciji" u znak tadašnjeg ujedinjenja u novu državu srušen je klasicistički dvorac obitelji Janković koji je, zajedno sa svojim velikim parkom, davao osobiti pečat mjestu u romantičnom krajoliku, s planinskim potokom koji teče njegovim središtem. U drugom svjetskom ratu spaljena je kasnogotička crkva sv. Marije, najvažniji povijesni spomenik Voćina, gotovo su posve nestale ruševine srednjovjekovnog kaštela koje su stajale visoko na vrhu brijega iznad naselja, a sada je nestala i sva stambena i ostala starija arhitektura samog naselja.

Crkva sv. Marije dugo je stajala bez krova i posve zapuštena, da bi bila napokon obnovljena tek 1970. Obnova je bila zamršen konzervatorski problem o kojem su tada vodene stručne rasprave, prije svega o mogućnostima restauracije vrlo složenoga kasnogotičkog svodnog sistema od kojega su ostali očuvani važni originalni dijelovi na zidovima svetišta i crkvene lade. Ali veći dio svoda bio je srušen još u vrijeme turskih ratova, u 16. stoljeću, pa je njegova obnova i teorijski bila problematična, a tehnički praktično neizvediva. Zbog toga je primijenjena metoda konzervacije, a problem krova riješen je modernom čeličnom konstrukcijom, s obrazloženjem o struk-

turalnoj srodnosti moderne konstrukcije s nekadašnjom gotičkom. Ta ideja nije bila sasvim prihvaćena, a bilo je i primjedbi o pojednostavnjenju proporcijskih odnosa i općeg izgleda crkve, posebno u eksterijeru u vezi s tadašnjim rješenjem vrha gotičkog zvonika.

Crkva je bila važan spomenik srednjovjekovne arhitekture ovoga dijela Europe, primjer utjecaja češke kasnogotičke arhitektonske škole s kraja 15. stoljeća (tzv. vaclavska gotika). U geografskom smislu držala je južni rub češke iradijacije. U ovom ratu potpuno je srušena. Neprijatelj je u crkvu postavio golemu količinu eksploziva i municije koju je aktivirao prilikom povlačenja. Njezino rušenje vjerojatno je najveći pojedinačni gubitak u ovom ratu za ukupnu hrvatsku kulturnu baštinu. Ruševine crkve i dalje su vrlo ozbiljan stručni i konzervatorski problem. Prije svega, pod gomilom srušenih zidova nalazi se još dosta neeksploziranih granata, pa je već i uklanjanje ruševina i odvajanje kamenih klesanih dijelova problem za sebe. Bila je to glavna hodočasnička crkva za najveći dio Slavonije, pa se javljaju razumljive ambicije za nekom vrstom njezine obnove, posebno zbog načina na koji je srušena. Postoji i jedan dio građevine uz nekadašnji zvonik koji nije posve srušen u eksploziji, ali koji zahtijeva pomoć i statičku sanaciju. Rehabilitacija i revitalizacija cijelog naselja također je problem za sebe. Preživjeli mještani pomišljaju na moguću rekonstrukciju i nekih drugih povijesnih spomenika, posebno nikada prežaljenog dvorca Janković, i to zbog možda i opravdanih bojazni Voćinaca da će njihovo mjesto, kao nakon drugoga svjetskog rata, opet biti zaboravljeno.

Vukovar, dvorac Eltz, pročelje prema Dunavu prije rata
Vukovar, the Eltz Castle, facade toward the Danube before the war

Vukovar, dvorac Eltz, ulaz u dvorac i dvorišno krilo nakon razaranja (foto: R. Marić)
Vukovar, the Eltz Castle, entrance and the courtyard wing after the destruction (photo: R. Marić)

Voćin, crkva sv. Marije nakon eksplozije (foto: J. Petrić)
 Voćin, St. Mary Church after the explosion (photo: J. Petrić)

SUMMARY

Zlatko Uzelac Damages Caused by the War and Problems of the Renewal of Historical Towns in Slavonia

Slavonia's historical towns have suffered some of the greatest damages in this war, especially the town of Vukovar which is still under Serbian occupation. To a greater or lesser degree most of the other towns and a large number of villages have also suffered damages. Damages caused by the war have in many ways intensified some of the specific problems which existed in the region earlier. The problem of lack of architectural and art-conservation documentation is especially prominent, as well as the lack of trained personnel. The existing town plans for most towns have not shown enough consideration for the towns' historical identity, and therefore cannot provide

foothold for the renewal without thorough revision. Because of all that there is a grave danger of a chaotic renewal which could cause even greater damages than the ones caused by the war. The war has stopped the process of transformation of towns and a large part of the whole region, which is characterized by the decrease of urban potential and growth of the amorphous suburban fiber, so that a chaotic renewal can give additional impetus to the process. The historical experience of integral renewal of the whole region which was carried out in the 18th century, after Slavonia had been under the rule of the Ottoman Empire for two centuries, is pointed out. That renewal was conducted on the principles of modern rationalism and has provided the basis for the region's identity.

All the problems are most intensely expressed in the example of Vukovar and in contrast to it, as an example of a smaller, also devastated, settlement is the characteristic case of Voćin. Proposal for the way in which to go about the renewal is analyzed using the example of the village of Nuštar, in which the solution for some existing structural problems of spatial organization is sought in returning to the historical identity.